

İSLÂM AHLÂK LİTERATÜRÜ
Ekoller ve Problemler

İslam Ahlâk Düşüncesi Serisi İLKE İlim Kùltür Eğitim Derneği ile İlmî Etùdler Derneği (İLEM)'nin ortaklaşa yürüttükleri İslam Ahlâk Düşüncesi Projesi kapsamında ortaya çıkan eserlerin yayımlandığı bir dizidir. Dizide İslam düşüncesinde felsefî ilimler ile dînî ilimlerin kesiştiği noktada yer alan ahlâk bahsini, farklı alanlar ve ekoller içerisinde tartışarak ele alan çalışmalara yer verilmektedir.

Dizide Yer Alan Kitaplar

Ahlâkın Temeli

İslam Ahlâk Literatürü: Ekoller ve Problemler

Dizide Yayımlanacak Kitaplar

Ahlâk Felsefesi Metinleri

Taşköprizâde'nin Ahlâk Teorisi

İslam Ahlâk Düşüncesi Katalogu (8-19. Yüzyıllar)

İSLÂM AHLÂK LİTERATÜRÜ

Ekoller ve Problemler

Editör
ÖMER TÜRKER & KÜBRA BİLGİN

ilem
KİTAPLIĞI

YAYIN NO: 1128
İLEM Kitaplığı No: 01
İslam Ahlâk Düşüncesi No: 01
ISBN : 978-605-320-035-2
© 1. Basım, Ocak 2015

ilem
KİTAPLIĞI
ilem.org.tr

nobel
nobelyayin.com

İSLÂM AHLÂK LİTERATÜRÜ - Ekoller ve Problemler
Editör: Ömer TÜRKER & Kübra BİLGİN

Copyright 2015, NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK EĞİTİM DANIŞMANLIK TİC. LTD. ŞTİ. SERTİFİKA NO.: 20779
Bu baskının bütün hakları Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti'ne aittir. Yayınevinin yazılı izni
olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve
dağıtımını yapılamaz.

Genel Yayın Yönetmeni: Nevzat Argun -nargun@nobelyayin.com-
Editör: Ömer TÜRKER & Kübra BİLGİN

Redaksiyon: Mustafa Demiray
Sayfa Tasarımı: Tarkan Kara -erdal@nobelyayin.com-
Kapak Tasarımı: Furkan Selçuk Ertargin
Kapak Resmi: Osman Özçay, "Men Cedde Vecede" (Ciddiyetle çalışan isteğine nâil olur.) "Cefî Süllüs Karalama"dan detay, 1432/2011
Baskı Sorumlusu: Halil Yeşil
Baskı ve Cilt: Hazar Reklam Matbaacılık Sertifika No.: 26482
Kazım Karabekir Cad. 7/56-57 İskitler / Ankara

Dağıtım: Volkan Kurt -volkankurt@nobelyayin.com- +90 312 418 20 10
Emrah Dursun -emrah@nobelyayin.com-
Çetin Erdoğan -cetin@nobelyayin.com-
Serhat Geçekaldi -serhat@nobelyayin.com-
Tanıtım: Sadık Küçükakman -sadik@nobelyayin.com-
Yavuz Şahin -yavuz@nobelyayin.com-
Onur Uysal -onur@nobelyayin.com-
Emre Akkuş -emre@nobelkitap.com-
Sipariş: -siparis@nobelyayin.com-
e-satış: -esatis@nobelkitap.com-

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Türker, Ömer., Bilgin, Kübra.

İSLÂM AHLÂK LİTERATÜRÜ - Ekoller ve Problemler / Ömer Türker - Kübra Bilgin
1. Basım, XII + 218 s., 13,5x19,5 mm
Kaynakça var, dizin yok
ISBN 978-605-320-035-2
1. İslam Ahlâk Ekolleri 2. Ahlâk Problemleri 3. Literatür Özellikleri

NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK EĞİTİM DANIŞMANLIK TİC. LTD. ŞTİ.
Ankara Dağın Kütür Mah. Mithatpaşa Cad. No: 74 B-41/02 Katlıy / ANKARA
Tel: 0312 418 20 10 Faks: 0312 418 30 20 / www.nobelyayin.com nobel@nobelyayin.com
Merkez İOSB Abdülkadir Geylani Cad. No: 2/A Ostim / ANKARA Tel/Faks: 0312 386 00 91

www.nobelkitap.com

İÇİNDEKİLER

İslâm Ahlâk Düşüncesi Çalışmalarının Dünü ve Bugününe Dair Bir İnceleme <i>Hümeysra Özturan</i>	1
Ahlâk Neyi Bilmektir? Bir İlim Olarak Ahlâk <i>Mustakim Arıcı</i>	43
Modern Ahlâk Çalışmalarındaki Ahlâk Tasniflerine Eleştirel Bir Yaklaşım <i>İdris Cevahir</i>	79
Hikemiyât Literatürü ve Ahlâk <i>Eşref Altaş</i>	103
Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlâk Literatürü: <i>Kitâbü'z-Zühd'ler</i> <i>Hacı Bayram Başer</i>	139
İslâm Ahlâk Felsefesinde İbn Miskeveyh'in <i>Tehzîbü'l-Ahlâk</i> 'ı ve Etkileri <i>Harun Kuşlu</i>	163
Kelâm Ahlâk Düşüncesi: Tartışma Alanları ve Kavramlar <i>Osman Demir</i>	179
İslâm Ahlâk Felsefesi Literatürü Açısından <i>Et-Tıbbü'r-Rûhânî</i> Geleneğinden Söz Edilebilir mi? <i>Cahid Şenel</i>	199

Takdim

İslam düşüncesinin en az çalışılan alanlarından biri de ahlâktır. Kuşkusuz bunun için birçok sebep sayılabilir. Her şeyden önce ahlâk, pratik felsefi disiplinler arasında kabul edildiğinden felsefe çatısı altında mütalaa edilse de, ahlâkın neredeyse bütün dinî ilimlere yayılan geniş bir sahası vardır. Felsefenin ahlâkı daha sistemli bir şekilde incelediği görülmekle birlikte hadis, kelam, fıkıh, tefsir ve tasavvuf gibi dinî disiplinler, görmezden gelinemeyecek bir ahlâk düşüncesi barındırır. Bunlar arasında kelam, ahlâkî önermelerin kaynağı sorununu derinlemesine ele alırken tasavvuf, aynı zamanda pratik bir disiplin olması bakımından kapsamlı bir ahlâk teorisine sahiptir. Bu durum, ahlâk hakkında araştırma yapmayı ve İslam düşüncesinde ahlâk hakkında kaleme alınmış eserlerin tasnifini güçleştirmektedir.

Diğer yandan İslam düşünce tarihinde ahlâk eserleri yoğun olarak 7/13. yüzyıl ve sonrasında kaleme alınmıştır. Müteahhirûn dönemine ilişkin çalışmalar ise sadece ahlâk söz konusu olduğunda değil, genel olarak yetersizdir. Bu durum, ahlâk alanının İslam düşüncesinin diğer alanlarına nispetle daha zayıf olduğuna dair genel bir kanı oluşturmaktadır. Gerçi İbn Sînâ ve Fahreddin er-Râzî gibi İslam'ın büyük düşünürlerinin ahlâk alanında kapsamlı eserler telif etmemiş olması bu kanıyı destekleyici bir unsur olarak karşımızda durmaktadır. Fârâbî istisna edilirse teorik ahlâk, İbn Miskeveyh ve Nasiruddin et-Tûsî gibi ikinci sırada zikredilebilecek düşünürler tarafından sistemleştirilmiştir. İslam'ın büyük filozoflarından biri olan Fârâbî'nin ahlâka dair yazıları ise olanca derinliğine rağmen genel felsefe eserleri içindedir. Bununla birlikte bilhassa kelam, felsefe ve tasavvuf

arasındaki ilişkinin konu, mesele ve gaye bakımından yeniden tartışmaya açıldığı ve disiplinlerarası çalışmaların arttığı 7/13. yüzyıl ve sonrasında ahlâk ve siyasete dair çalışmalarda kayda değer bir artışın olduğu gözlenmektedir. Gazzâlî, Fahreddîn er-Râzî ve İbnü'l-Arabî gibi düşünürlerce felsefî öğretilerin dinî düşünceye taşınması, ahlâk alanında da etkisini göstermiş, daha önceki dönemlerde sık görülmeyen kapsamlı eserler yazılmaya başlanmıştır. Önemli ölçüde Osmanlı döneminde kaleme alınan bu eserlerin henüz isim düzeyinde bile tam olarak bilinmediğini söyleyebiliriz. Ahlâk düşüncesinin 7/13. yüzyıl sonrasındaki sürecini takip etmek ve müteahhirün dönemi İslam düşüncesinin hususiyetlerini belirli bir literatür çerçevesinde incelemek için bu literatürün çalışılması gerektiği açıktır.

Bu amaçla İLEM (İlmi Etüdler Derneği) ve İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği himayesinde “İslam Ahlâk Düşüncesi Projesi”ni hazırladık. Proje kapsamında Ahlâk-ı Adudiyye geleneğinde yer alan ve şimdiye kadar tahkik ve tercümesi yapılmamış eserlerin tahkikini, tercümesini ve İslam ahlâk düşüncesi tarihi açısından değerlendirilmesini; 6/12. yüzyıldan sonra kaleme alınan ahlâk eserlerinin olabildiğince yetkin ve bilgilendirici bir katalogunun hazırlanmasını; ahlâkın teorik ve pratik sorunlarının hem genel ahlâk literatüründen hem de özel olarak Ahlâk-ı Adudiyye literatüründen hareketle tartışıldığı atölye çalışmalarının düzenlenmesini; İslam ahlâk literatürünün temel hususiyetlerini ele alan sunumlar gerçekleştirilmesini; çağdaş ahlâk sorunlarının tartışıldığı konferanslar tertip edilmesini hedefledik ve on sekiz aylık süre zarfında sözü edilen hedeflere ulaştık. Elinizdeki kitap, sözü edilen hedefler arasında İslam ahlâk literatürünün temel hususiyetlerini ele alan çalışmaların meyvesidir.

Bu kapsamda öncelikle İslam ahlâk düşüncesi çalışmalarının bugünkü durumunu tespit ettik. Ardından İslam ahlâk düşüncesinin nasıl tasnif edileceği sorunu ele alarak şimdiye dek yapılan tasniflerin sorunlarını tartıştık. Üçüncü olarak ahlâkın bir ilim olup olmadığı sorunu ele alarak klasik İslam düşünürlerinin ahlâkın konu, ilke ve meselelerine yönelik değerlendirmelerini tartıştık. Sonra da zühd literatürü, kelam kitapları, hikemiyât literatürü, Tehzibü'l-ahlâk geleneği ve et-Tıbbu'r-ruhânî literatürü gibi İslam ahlâk düşüncesini taşıyan literatür öbeklerinin temel hususiyetlerini içerik, temel tezler, süreklilik, birbirlerinden farklılıkları gibi çeşitli açılardan inceledik. Bu çalışmaların tamamı, zikredilen konu başlıklarıyla

ilgili birer makale kaleme alınarak makalede ulaşılan bulguların atölye çalışmalarında tartışılması şeklinde gerçekleştirildi. Nihayet projenin ilerleyen aşamalarında geliştirilmeye elverişli bir eser olarak elinizdeki bu kitap ortaya çıktı.

Bu bağlamda bir buçuk yıllık aşkın süre zarfında seminer, konferans ve atölye çalışmalarına katkılarının yanı sıra yazdığı makaleyle bu kitabın hazırlanmasına da katkıda bulunan Hümeýra Özturan'a, yine hem bilfiil tahkik ve tercüme yaparak projeye hem de yazdığı makaleyle bu kitabın hazırlanmasına katkıda bulunan Müstakim Arıcı'ya, proje kapsamında yapılan bir kısım tahkik ve tercümelere editörlük yapmalarının yanı sıra birer makaleyle bu kitaba katkıda bulunarak projeye destek veren Eşref Altaş, Osman Demir ve Hacı Bayram Başer'e, makaleleriyle kitaba katkıda bulunan Cahit Şenel, Harun Kuşlu ve İdris Cevahir'e minnettarım. Kitabın derlenmesi sürecine dâhil olarak editörlük çalışmalarını benimle paylaşan Kübra Bilgin'e teşekkür ediyorum. Ayrıca atölye çalışmalarına iştirak ederek tartışmaların derinleşmesine katkıda bulunan bütün arkadaşlara şükran borçluyum. Başta Lütfi Sunar ve Süleyman Güder olmak üzere, "İslam Ahlâk Düşüncesi Projesi"nin maddi finansmanını sağlayarak bütün bu çalışmaların yapılmasına zemin hazırlayan İLEM (İlmi Etüdler Derneği) ve İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği yöneticilerine teşekkür ediyorum. Son olarak, bu çalışmanın hem İslam ahlâk düşüncesi hem de Osmanlı dönemi İslam düşüncesi çalışmalarına mütevazı bir katkı yapmasını diliyorum.

Ömer Türker
Ekim 2014

Yazarlar Hakkında

Hümeýra Özturan, 2006 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2013 yılında Marmara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü'nde *Aristoteles ve Fârâbî'de Ahlâkın Kaynağı Problemi* başlıklı teziyle doktorasını tamamladı. Hâlen Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe Tarihi Anabilim Dalı'nda görev yapmaktadır.

Mustakim Arıcı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 2002 yılında mezun oldu. *Necmettin el-Kâtibî ve Metafizik Düşüncesi* başlıklı doktora çalışmasını da 2011 yılında İstanbul Üniversitesi'nde tamamladı. Halen, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Ana Bilim Dalı'nda öğretim üyesidir.

İdris Cevahir, 2006 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2011 yılında *Âlemin Ezeliliği Meselesinin İbn Sina ve Öncesindeki Kaynakları* adlı çalışması ile Marmara Üniversitesi'nde yüksek lisansını tamamladı. Halen Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Felsefesi Bölümü'nde doktora çalışmasına devam etmektedir.

Eşref Altaş, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2009'da *Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sinâ Yorumu ve Eleştirisi* başlıklı teziyle doktorasını tamamladı. Hâlen Yalova Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalı'nda görev yapmaktadır.

Hacı Bayram Başer, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 2006'da mezun oldu. İstanbul Üniversitesi'nde *Şeriat-Hakikat İlişkileri Çerçevesinde Sünnî Tasavvufun Teşekkül Süreci* konulu doktora çalışmasına devam etmekte ve Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır.

Harun Kuşlu, 2005 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 2010 yılında araştırma görevlisi olarak intisap ettiği Sakarya Üniversitesi'nde *Nasîruddîn Tûsî'de Önergeler Mantığı* başlıklı teziyle doktora eğitimi tamamlayan Kuşlu halen aynı okulda akademik görevine devam etmektedir.

Osman Demir, 1996 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 2006 yılında M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, *İlk Dönem Kelâmcılarında Sebep-Sonuç İlişkisi* adındaki teziyle doktorasını tamamladı. 2010 yılından itibaren Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Cahid Şenel, 2001'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nden mezun oldu. Aynı üniversitede 2012 yılında *Yeni Eflâtunculuğun İslâm Felsefesine Yansımaları* adlı tezle doktorasını tamamladı. Hâlen İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

İslâm Ahlâk Düşüncesi Çalışmalarının Dünü ve Bugününe Dair Bir İnceleme

Hümeysra Özturan

Bu çalışmada, İslâm ahlâk düşüncesine dair kaleme alınmış ikincil nitelikteki oryantalist eserlere, bazı Arapça kitaplara ve Türkçede yapılmış çalışmalara dair bir özet ve değerlendirme yapılmaya gayret edilecektir. Makalede ikincil literatürü baştan sonra eksiksiz olarak sıralamaktan ziyade, öne çıkan çalışmalar üzerinden genel bir çerçeve çizilecek, sonunda da mevcut literatürün sorunları ile ihtiyaçlar ve olması gerekenlere dair bir değerlendirme yapılacak ve teklif sunulacaktır.¹

Oryantalist Çalışmalar

Tasnif ve Çerçeve “İlk”lerin Belirleyiciliği: Giriş ve Tarih Çalışmaları

İslâm ahlâk düşüncesine giriş ve İslâm ahlâk düşüncesi tarihi eserleriyle, bu konuya ilişkin giriş mahiyetindeki ansiklopedi makaleleri, kendilerinden sonra yapılmış çalışmaları etkilemiş olmaları bakımından son derece önemlidir. Bu tür çalışmalar, İslâm ahlâk düşüncesi alanında dikkate alınması gereken isimleri, eserleri belirlemesi, teori ve yaklaşımları tasnif ederek disipline bir çerçeve çizmeleri bakımından, kendilerinden sonra yapılmış monografik çalışmaları büyük oranda etkilediği gibi bugün de etkilemeye devam etmektedir. Bu nedenle, söz konusu türdeki ilk çalışmaları

¹ Literatürün değerlendirildiği bu makalede ayrıca kaynakça eklenmemiş; eser künyelerine sadece dipnotta yer verilmiştir.

ve bu eserlerin muhtevalarını incelemekte fayda görünmektedir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu alanda genel bir perspektif ve tarihi anlatım sunan ilk çalışmaların, birer makale hacmindeki ansiklopedi maddeleri olduğunu söyleyebiliriz. Müstakil eserlerin yayımlanmasına henüz yaklaşık bir çeyrek yüzyıl varken kaleme alınmış olan bu çalışmaların, giriş ve İslâm ahlâk düşüncesi tarihi kitapları üzerinde ne oranda etkili olduklarını anlamak için, muhtevalarına bir göz atmak yeterlidir. Bu gayeyle bakılabilecek ilk çalışma olarak, 1908-1927 yıllarını arasında telif edilen *Encyclopedia of Religion and Ethics*'in T. J. De Boer tarafından kaleme alınmış olan "Ethics and Morality (Muslim)" maddesi zikredilebilir.² Sonraki çalışmalarda izi rahatlıkla takip edilebilecek "sûfî ahlâk", "felsefî ahlâk", "hikemî ahlâk" gibi kavram ve tasniflerin bu maddede zikredildiği görülmektedir. Yazar De Boer maddeye, İslâm'ın gelişmesini özetleyen bir girişle başladıktan sonra, "doktrinin gelişmesi" başlığı altında Mutezile merkezli ahlâk tartışmalarına değinmektedir. Bir sonraki başlık olan "sûfî-mistik ahlâk"ta, tasavvufî eserlerde ortaya konan ahlâkî yaklaşım özetlenmeye çalışılmakta ancak Gazzâlî dışında herhangi mutasavvıfın adı anılmamaktadır. "Felsefî ahlâk" başlığı altında ise ilk olarak hikemiyât literatürüne vurgu yapılarak bu türdeki eserlerin tercümelerine, sonra sırasıyla Platon ve Aristoteles'in ahlâk külliyâtından yapılan çevirilere değinilmektedir. Yazar bir anlamda başa dönerek bu tercümelerin, Mutezili ve Sûfî ahlâkın geliştirilmesindeki etkisine dikkat çekmekte, sonrasında ise İhvân-ı Safâ, İbn Miskeveyh, Gazzâlî üçlüsüne ve eserlerine uzunca bir yer ayırmaktadır. Maddede dikkat çeken bir başlık da "Gazzâlî sonrası dönem"dır. Müellif burada, "Gazzâlî sonrası dönemde artık ilmu'l-ahlâk bağımsız bir bilim olarak gelişme kaydedemezdi, halk ahlâkî öğretiyi fikhî ekollerde veya sûfî yaşantıda buluyordu" şeklinde bir iddiada bulunmaktadır.³ De Boer daha sonra âdâb literatürünü ayrıca ele alarak Mâverdi'yi örnek göstermekte, maddenin geri kalanında ise İslâm toplumunda ahlâkî yaşantıyı tasvir etmeye çalışarak toplum yaşayışına ilişkin bilgiler sunmakta ve İbn Haldun'a kısaca değinmektedir.

Yine ilk çalışmalardan biri kabul edilebilecek bir başka ansiklopedi maddesi olan *The Encyclopedia of Islam*'daki "ahlâk" makalesi, eserin ilk

2 James Hastings (ed.), *Encyclopaedia of Religion and Ethics* (Edinburgh: T.&T. Clark, 1981), V, s. 501-513.

3 Bu iddianın sonraki literatür üzerindeki etkisinin müstakil olarak incelenmeye değer olduğunun altını çizmekle yetinelim.

ve ikinci edisyonlarında farklı yazarlarca kaleme alınmıştır. İlk edisyonu 1913-1938 arasında yapılan ansiklopedinin 1927'de yayımlanan ahlâk maddesinin⁴ yazarı Carra de Vaux'tur. Yazar maddede, ahlâka ilişkin pasajların, İslâmî literatürde şiir, atasözü, fabl gibi farklı biçimlerde ve Kur'an, Kur'an tefsirleri, hukuk metinleri, tarihçilerin ve menâkıp yazarlarının kitapları gibi muhtelif eserlerde yer aldığını, ancak ahlâk felsefesi biliminin bütün bunlardan ayrı olarak kendine has, müstakil bir varlığının olduğunu belirtir. Bu geleneğin Yunan felsefesi kaynağına dikkat çeken yazar, âdâb literatüründen farklı olduğunu altını çizerek *Tehzîb* literatürüne ayrıca değinmektedir. Yazarın, filozofların isimleri ve eserlerini sıralamakla yetinmemesi, kısa da olsa İslâm ahlâk düşünürlerinin ana karakteristiklerine göre genel tespitlerde bulunması ve literatürü yorumlaması sebebiyle makalenin esasında özgün bir yapısı olduğunu söylemek mümkündür.

The Encyclopedia of Islam'ın ikinci edisyonu ise 1954-2005 arasında yapılmış olup, 1960 yılında çıkan ahlak maddesinin yazarı bu kez R. Walzer ve H. A. R. Gibb'tir.⁵ Yeni edisyonda madde büyük oranda uzamış ve ayrıntılı hale getirilmiştir. Yazarlar maddede ilk olarak İslâm'da ahlâk incelemesi yapmanın çerçevesini çizmeye çalışmaktadırlar. Walzer ve Gibb güzel ahlâkın övülmesi ve tavsiyesi hususunda kelâmcıların, sûfilerin ve filozofların hemfikir olduğunu, ancak bu disiplinlerin, ahlâkî kemâl hususunda farklı kaynaklardan beslendiğini ve bu şekilde İslâmî temel kaideleri teyit etmeye çalıştıklarını belirtir. Söz konusu farklı geleneklerin birbiri ardına değil, aynı zamanlarda farklı ekoller olarak mevcudiyetini devam ettirmiş olduklarına dikkat çektikten sonra yazarlar, daha önce De Boer'de yer almayan "dini ahlâk" ifadesini kullanarak bu başlık altında Kuran ve hadis kaynaklı ahlâkî bilgilere işaret etmektedirler. Akabinde "Mütezili yaklaşımın doğuşu"nu konu edinseler de "kelâmî ahlâk" ifadesini kullanmayan yazarlar, "sûfizm de başka türlü bir İslâmî ahlâk üretti ve bu halk nezdinde daha yaygın kabul gördü" demektedirler. Yunan kaynaklarının aktarımının âdâb, hikemiyât ve felsefî literatür sıralamasıyla verildiği maddede "felsefî ahlâk" olarak tavsif edilen ve ayrı bir başlık altında incelenen ahlâk anlayışının Yunan etkisi altında olduğuna dikkat çekilmekte; felsefî ahlâk anlatılırken Kindî, Yahyâ b. Adî, İbn Miskeveyh, Mâverdî (felsefî ahlâkın âdâb

4 M. Th. Houtsma vdgr. (ed.), *E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam 1913-1936* (Leiden: Brill, 1987), I, s. 231-233.

5 H. A. R. Gibb, v.dgr. (ed.), *The Encyclopedia of Islam New Edition* (Leiden: Brill, 1960), I, s. 325-329.

literatürüne etkisi bağlamında), Gazzâlî, Tûsî ve Devvânî isimleri etrafında bir çerçeve çizilmektedir. “Aktivist ahlâkçılar” olarak zikredilen Abdüh ve Afgânî’den başka Batı etkisi bağlamında Ziya Gökalp ve Muhammed İkbâl’in de maddede yer alması dikkate değerdir.

Yukarıda adı geçen ansiklopedi maddelerinden sonra kaleme alınmış olan ve konuya ilişkin ilk müstakil oryantalist eserlerden biri kabul edilebilecek olan eser, 1953’te Dwight M. Donaldson tarafından yayınlanan *Studies in Muslim Ethics* kitabıdır.⁶ İslâm ahlâk düşüncesini kapsamlı biçimde işlemeyi gaye edinen bu kitapta, İslâm öncesi Arap erdemlerini ve Kur’ânî ilkelere ele aldığı ilk iki bölümden sonra yazar, “the ethics of the traditions” başlığı altında sünneti, Mâverîdî, İbn Kuteybe ve İbn el-Vadîh el-Ya’kubî’yi ele aldığı edep literatürünü incelemektedir. Sonraki bölümde ise, “felsefî ahlâk” olarak nitelediği çalışmaları ele almaktadır. Donaldson, felsefî ahlâk kısmında ilk olarak Yunanca’dan nakledilen Süryanice metinleri ele almakta, sonrasında ise Mütezile’nin müdahil olduğu tartışmalara değindikten sonra İhvân-ı Safâ, Fârâbî, İbn Sînâ, Şehristânî ve Yahya b. Adî’yi konu edinmektedir. Ancak verilen bilgiler son derece özet ve kısadır. Yazarın, müstakil bir bölüm ayırarak ele aldığı iki filozof vardır: İbn Miskeveyh ve Gazzâlî. Her iki filozof da eserde, kendi çalışmaları bağlamında ele alınıp değerlendirilmektedir.

Donaldson’un çalışmasını farklı kılan nitelikleri, filozoflara dair bahislerden sonraki bölümlerinde daha da açık şekilde ortaya çıkmaktadır. Çünkü Donaldson, Farsça yazan ahlâkçılar için ayrı bir bölüm açarak, Tûsî, Devvânî, Kâşîfî ve Molla Ahmed Nerakî’yi ve bunların eserlerini ele almaktadır. Bir sonraki bölümde ise yazar, sûfîleri ve ahlâk anlayışlarını konu edinmektedir. Hasan el-Basrî, Râbiâtü’l-Adeviyye, Ebu’l-Atâhiyye, Ebû Abdullah Hâris el-Muhâsibî gibi isimler, bu bağlamda yazar tarafından ele alınmaktadır. Yazar, eserinin dokuzuncu bölümünde ise Mevlânâ gibi sûfî şairleri konu edinirken; onuncu bölümde modern ahlâk yazarlarına değinmektedir. Afgânî ve İkbâl, bu bölümde ele alınan isimlerdendir. Görüldüğü üzere bu kaynak, kendinden önceki ilk çalışmaların çizdiği çerçeveyi benimsemekle birlikte İslâm düşüncesinde ahlâk meselesini çok çeşitli isimler üzerinden ele alması bakımından meseleyi genişçe ele alan ilk önemli eserdir.

İlk yayınlanma tarihi Donaldson’un kitabı kadar eski olmakla birlikte

6 Dwight M. Donaldson, *Studies in Muslim Ethics* (London: S.P.C.K., 1953).

(1959), daha ziyade 2002’de gözden geçirilmiş yeni baskısıyla pek çok kişinin malumu haline gelen, Toshihiko Izutsu’nun, ilk adıyla *The Structure of the Ethical Terms in the Koran*⁷, yeni baskıdaki ismiyle *Ethico&Religious Concepts in the Quran*⁸ eseri, ahlâk kavramlarını analitik bir yaklaşımla ele alması bakımından dikkate değerdir. Izutsu bu eserde, *cömertlik, cesaret, sadakat, dürüstlük, sabır* gibi İslâm öncesi Arap dünyasında değer olarak kabul edilen erdemlerin İslâm sonrası döneme aktarımına değinmesi yanında, dinî-ahlâki tabiattaki *sâlih, birr, fesad, ma’ruf ve münker, hayr ve şer, tayyib ve kabîh* gibi kavramları analiz etmektedir. Ahlâki kavramsal analiz düzeyinde inceleme yaklaşımının, günümüze değin süren bir eksiklik olduğu düşünüldüğünde bu eserin önemi ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar yazarın gayesi felsefî bir araştırma yapmak olmasa da, söz konusu ahlâki kavramların tarihi-kültürel-dinî bağlamlarına değiniyor olması son derece dikkat çekicidir.

1984 yılında Fazlurrahman tarafından yazılan *Encyclopaedia of Iranica*’nın “ahlâk” maddesini de burada zikredebiliriz. Fazlurrahman maddeye “Kur’ânî ahlâk” ile başlayıp sırasıyla İbnü’l Mukaffa tarafından yapılan ilk tercümeleri ve siyasetnameleri kısaca belirtmektedir. Kelâm merkezli ahlâk düşüncesine değinirken Fazlurrahman’ın, De Boer’in de yukarıda zikrettiğimiz iddiasına benzer tespiti dikkat çekicidir: Yazara göre kelâmî düşünce, ahlâka dair düşünceyi ve hatta hukuk düşüncesini hiç etkilememiş, insan davranışını etkilemek bakımından onun hiçbir sonucu olmamış, tamamen şekli (formal) tartışma düzeyinde kalmıştır. Fazlurrahman bu bakımdan kelâmî ahlâkın tam karşısına tasavvufî ahlâki yerleştirmekte, tasavvufî ahlâki öğretinin bugün dahi halk yaşayışı üzerinde etkisinin devam ettiğini iddia etmektedir. Yazar daha sonra, önceki eserlerdeki tasnifi takip ederek Yunan etkisiyle oluştuğunu belirttiği felsefî ahlâk bahsine geçmekte, tercümeyle Arapçaya aktarılan Platon, Aristoteles ve Galen’e ait kaynakları zikretmektedir. De Boer gibi Platoncu dörtlü erdem şemasının yaygın şekilde kabulüne dikkat çeken müellif, sırasıyla Kindî, İbn Miskeveyh, Gazzâlî, Tûsî ve Devvânî’yi ele almasının yanı sıra farklı olarak Hüseyin Vâiz el-Kaşîfî ve Adudiddîn el-Îcî’ye de değinmektedir.⁹

7 *The Structure of the Ethical Terms in the Koran* (Tokyo, 1959).

8 Toshihiko Izutsu, *Ethico&Religious Concepts in the Quran* (London: McGill-Queen’s University Press, 2002).

9 <http://www.iranicaonline.org/articles/aklaq-ethics-plural-form-of-koloq-inborn-character-moral-character-moral-virtue> (16.01.2014)

İslâm ahlâk düşüncesine dair en meşhur oryantalist kaynaklardan birisi, George F. Hourani'nin *Reason and Tradition in Islamic Ethics* kitabıdır.¹⁰ Bu eserin önemi ilk olarak, yazarın eserin girişinde yer verdiği yazar tarafından kaleme alınmış, İslâm ahlâk düşüncesini anlamak ve yorumlamak hususunda özel bir perspektif teklif eden yazılarından kaynaklanmaktadır. Hourani, kelâm, tasavvuf ve felsefe gibi farklı alanların içinde değerlendirilebilecek şahıs ve problemlere değinen ahlâka ilişkin on sekiz makalesini bu kitapta topladığı için, bir anlamda bütün bu makalelerin topluca nasıl değerlendirilmesi gerektiği hususunda bir giriş yapma ihtiyacı duymuş olmalıdır. Hourani, ahlâka dair bir genel bakış (*conspectus*) ortaya koymadan önce, kelâm ve felsefenin kronolojik gelişimine değinen bir metin sunmaktadır. Bu metinde, Mutezile kelâmının doğuşu ve Eş'arî kelâmıyla temel çatışma noktalarına çok kısaca temas ettikten sonra felsefenin doğuşuna değinmekte, ardından kelâm ve felsefenin ilişki içine girmeye başladığı dönemleri, Endülüs felsefesini, Latin ve İbrani tercümelemler ile müteahhirin felsefesini kısaca özetlemektedir.

Klasik İslâm düşüncesinde ahlâka dair bir inceleme taslağı sunma iddiasında olan bölümde Hourani, şöyle bir tasnif yapmaktadır: (i) Normatif dinî ahlâk; (ii) Normatif seküler ahlâk; (iii) Dinî gelenek içinde ahlâkî analiz; (iv) Filozofların ahlâkî analizi.¹¹

Hourani'nin tasnifi Muhammed Arkoun tarafından da benimsenmiştir.¹² Bu tasnifin bir başka önemi, bazı Türkçe kaynaklarda da söz konusu tasnifin etkisinin yoğun olarak görülmesidir.¹³ Sonraki bölümde Hourani, Kur'an'ın ahlâkî önermelerine ilişkin olarak, bazı kavramlar ve temel ahlâk problemleri üzerinden bir değerlendirme sunmaktadır. Diğer bölümlerde ise Aristoteles, Mutezile, Eş'arî, İbn Sînâ, İbn Hazm, İbn Rüşd gibi isimlerin ahlâk anlayışlarına dair makalelerini sıralamaktadır.

Donaldson ve Hourani'den sonra, İslâm ahlâk geleneğinin muhtelif cepheleri ve hukukî dallarının ele alındığı Giorgio Levi Della Vida Biennial Konferansı'nın 1983'te gerçekleşen dokuzuncusuna ait metnini zikretmek

10 George F. Hourani, *Reason and Tradition in Islamic Ethics* (New York: Cambridge University Press, 1985).

11 George F. Hourani, *Reason and Tradition in Islamic Ethics*, s. 15.

12 Muhammed Arkoun, *L'Islam, Morale et Politique* (Paris, 1986).

13 Buna Türkçe çalışmalar bölümünde değinilecektir.

gerekir.¹⁴ Bundan başka 1900'lü yılların sonlarına doğru Peter Antes'in¹⁵ *Ethik und Politik im Islam* kitabı yayımlanmıştır. Fazlaca hacimli olmayan bu eserde Kur'an ve hadis kaynaklı ahlâktan söz edilmekte, ayrıca müstakil bölümler olarak şahsî, menzili ve medenî ahlâk konu edildikten sonra âdâb literatürüne değinilmektedir.

1991'de Macid Fahri'nin, alanda büyük oranda dikkat çeken ve etkisi olan eseri *Ethical Theories in Islam*¹⁶ yayımlanmıştır. Dört bölümden oluşan kitabın ilk bölümü, Kur'an ve hadis kaynaklı ahlâkî prensiplere ayrılırken; ikinci bölüm "teolojik ahlâk" başlığı altında ahlâkî akılcılığı, yani Mutezile-Eş'arî karşıtlığını ele almaktadır. Üçüncü bölümde ise "felsefî ahlâk"ı ele alan Fahri, bölümün başında Yunan kaynaklarına değindikten sonra Kindî, Râzî, Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Rüşd, Yahya b. Adî, İbn Miskeveyh, Nasîrud-din Tûsî ve Celâleddin Devvânî'nin ahlâk görüşlerini ortaya koymaktadır. Fahri "dinî ahlâk" adını verdiği son bölümde Mâverdi, İbn Hazm, Ragîb el-İsfahânî, Fahreddin Râzî ve Gazzâlî'nin ahlâkını ele almaktadır.

Fahri'nin "Kur'an-hadis kaynaklı ahlâk, teolojik ahlâk, felsefî ahlâk ve dinî ahlâk" şeklindeki dördü tasnifi, önceki tasniflerdeki sıralamayı esas almakla birlikte onlara ek sayılabilecek bazı problemleri barındırmakta ve bu problemleri, Türkçeye tercüme edilerek ilahiyat fakültelerinde ders kitabı olarak okutulması nedeniyle Türkçe çalışmalara da aktarmaktadır. Bunlardan en öne çıkanı şüphesiz, yazarın "dinî ahlâk" adıyla belirlediği bölümdür. Mâverdi, Gazzâlî gibi isimlerin ahlâk anlayışlarını konu edindiği bu bölümde yazar, "dinî olan" ve "dinî olmayan" kriterinin ne olduğunu, sözgelimi İbn Miskeveyh'in ahlâk anlayışının neden "dinî olmayan" kabul edilmesi gerektiğini belirsiz bırakmıştır. Fahri, dinî ahlâk eserlerinin "İslâm ahlâk ruhunu ortaya çıkarma temayülü" taşıdıklarını belirtse de, -Mûtezilî eserleri bu kategoride saymama nedenine kısaca değinmekle beraber- diğer türdeki eserlerin "bu ruhu" neden taşımadıklarını izah etmemektedir.

Fahri'nin kitabı, muhtelif akademisyenlerin şiddetli eleştirilerine maruz kalmıştır.¹⁷ Yazar bu eleştirilerden bazılarını ikinci baskının önsözün-

14 R. G. Hovannisian, *Ethics in Islam* (Malibu, 1985).

15 Peter Antes, *Ethik und Politik im Islam* (Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 1982).

16 Majid Fakhry, *Ethical Theories in Islam* (Leiden: E. J. Brill, 1991).

17 Dimitri Gutas, "Ethical Theories in Islam", *Journal of the American Oriental Society*, 117/1 (1997): s. 171.

de cevap vermeye çalışsa da, cevaplarının bazıları ayrıca eleştiri çekecek nitelikte görünmektedir. Sözelimi Fahri, Devvânî sonrasını kitabına almayışını, “15. yüzyıl sonrası literatürde İslâm ahlâk bilgimize önemli ölçüde katkı sağlayacak bir ahlâk eseri bulunmayışı”na bağlamakta; sûfî ahlâkı ihmal ettiği eleştirisini ise “sûfî düşüncede teorik unsurların genel olarak önemsiz olduğu” şeklinde cevaplamaktadır.¹⁸ Bütün bu eleştirilere rağmen Macid Fahri’nin kitabı neredeyse günümüze kadar ilahiyat fakültelerindeki Ahlâk Felsefesi ve İslâm Ahlâk Düşüncesi derslerinde okutulan temel kaynaklardan biri olmuş ve kendisinden sonra Türkçe yazılan ahlâka dair monografik çalışmaların konularının seçiminde büyük oranda belirleyici bir işlev görmüştür. Ayrıca Fahri’nin ahlâk yaklaşımlarına dair söz konusu tasnifi, Türkçe olarak ahlâka dair kaleme alınan giriş, tarih kitapları, monografik kitaplar ve tezlerde benimsenerek aktarılagelmiştir.¹⁹

Netice olarak İslâm ahlâk düşüncesine giriş ve İslâm ahlâk düşüncesinin tarihi mahiyetinde olan ilk eserlerin, hem çizdikleri çerçeve hem de literatürü tasnifleri bakımından belli bir çizgiyi takip ettiklerini söyleyebiliriz. Cahiliye dönemi ahlâkı tasviriyle başlayan klasik anlatım, Kur’an ve hadislerin sunduğu malzeme zikredilerek devam etmekte ve bu malzeme “Kur’ânî ahlâk”, “normatif-dinî ahlâk”, “Kur’an ve hadis kaynaklı” ahlâk gibi isimler altında tasnif edilmektedir. Sonrasında, bilhassa Mütezile gibi kelâmî ekollerin gelişimi üzerinden doktrinel bir süreç çizilmekte, bu ekoller arasındaki tartışmalar “teolojik ahlâk”, “kelâmî ahlâk” gibi isimlendirmelerle ifade edilmektedir. Sürecin bir devamı olarak hemen her oryantalist kaynak, tercüme-

18 Macid Fahri, *İslâm Ahlâk Teorileri*, çev. Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan (İstanbul: Litera Yayınları, 2004), s. 12.

19 Bu sayılanlar dışında konuya dair genel bir çerçeve sunmaya çalışan makale hacminde, İngilizce olarak kaleme alınmış diğer bazı çalışmalar da mevcuttur. Charles Butterworth’ün “Ethics in Medieval Islamic Philosophy” (*The Journal of Religious Studies*, 11 (1983): s. 224-239) ve “Medieval Islamic Philosophy and Virtue of Ethics” (*Arabica*, 34/2 (1987): s. 221-250) makaleleri, George Makdisi, “Ethics in Islamic Traditionalist Doctrine”, (G. Makdisi, *Religion Law and Learning in Classical Islam* içinde, Great Britain, Galliard, 1991a), Daniel H. Frank’in *History of Islamic Philosophy* için yazdığı ahlâk bölümü (Seyyed Hossein Nasr, Oliver Leaman (ed.), London: Routledge and Kegan Paul, 1996, I), Ataullah Siddîki’nin, “Ethics in Islam: Key Concepts and Contemporary Challenges”i (*The Journal of Moral Education*, 26/4 (1997): s. 423-431), Mohd Nasir Ömer’in, “Ethics in Islam: A Critical Survey” (*İslâmiyyat* 32 (2010): s. 157-171) ve “Ethics in Islam: A Brief Survey” (*The Social Sciences*, 8/5 (2013): 387-392) makaleleri, Mohsen Javadi’nin “Moral Epistemology in Islamic Theology” makalesi (*Proceedings of the XXII World Congress of Philosophy*, 10 (2008): s. 207-214) ve Abdurrezzak Abdulahi Haşî’nin, “Islamic Ethics: An Outline of Its Principles and Scope” makalesi (*Revelation and Science: Inter-Disciplinary Journal of Intellectual Revival*, 1/3 (2011)) bunlar arasında sayılabilir.

lerin önemine dikkat çekmekte, hangi ahlâk eserlerinin Arapçaya aktarıldığına dair genel bir bilgi verdikten sonra “felsefi ahlâk” adıyla bu tercümeler sonrası İslâm filozoflarınca kaleme alınan ahlâk literatürünü işlemektedir. Genel olarak Kindî ile başlayıp Tûsî ile sonlandırılan klasik anlatı, bazı oryantalist eserlerde Kınalızâde’ye kadar genişletilmekte, ancak kabaca aynı isimler üzerinden şekillenmektedir. Oryantalist eserlerin çizdiği şemadaki genel eğilim, tercümeler dönemini zikrettikten sonra felsefi ahlâka paralel olarak hikemiyât literatürünü konu edinmek ve buradan hareketle âdâb literatürüne geçiş yapmak şeklindedir. Mâverdi’nin şahsında anlatılagelmesi neredeyse klasikleşmiş diyebileceğimiz âdâb literatürü, kimi oryantalistlerce tasavvuf literatürüyle de birleştirilmek suretiyle “dini ahlâk” yahut “sufi ahlâk” tasnifiyle sunulmaktadır. “Sûfî ahlâk” başlığı altında ise Gazzâlî, zikredilen olmazsa olmaz isimlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek ilk ansiklopedi eserleri, gerek ilk müstakil kaynaklarda çizilen bu çerçevenin önemi, hem bundan sonraki çalışmalarda ele alınacak isim ve perspektifleri etkilemesi hem de Türkçe eserler üzerinde -bilhassa tasnifleri bakımından- büyük oranda belirleyici olmalarıdır.

Filozof veya Konu Merkezli Çalışmalar

Oryantalist çalışmalar içinde tek bir İslâm filozofunu yahut ahlâk felsefesine ilişkin tek bir problemi merkeze almak suretiyle İslâm ahlâk düşüncesini inceleyenler de bulunmaktadır. Muhammed Arkoun’un, İbn Miskeveyh ahlâkına dair en temel kaynaklardan biri olma vasfını sürdüren *L’humanisme Arabe au IVe-Xe siecle : Miskawayh philosophe et historien* kitabını bunların ilk örneklerinden biri olarak zikredebiliriz.²⁰ Arkoun bu eserinde, İbn Miskeveyh’in eserlerini, eserlerinde istifade ettiği kaynakları ve bazı ahlâk kavramlarının filozofun düşüncesindeki yerini ele almaktadır. Arkoun ayrıca, *Tehzibu’l-ahlâk*’ı Fransızca’ya çevirmesi²¹ ve *İslâm Ansiklopedisi*’nin İbn Miskeveyh maddesinin de yazarı olması bakımından İbn Miskeveyh’e dair çalışmalarda müracaat edilecek ilk isimlerden biridir.²²

20 Muhammed Arkoun, *L’humanisme Arabe au IVe-Xe siecle : Miskawayh philosophe et historien* (Paris: Librairie Philosophique J.Vrin, 1982).

21 Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub İbn Miskeveyh, *Traite d’ethique : Tahdib al-ahlaq wa tathir al-a’raq* (Damas: Institut Français de Damas, 1969).

22 Constantine Zurayk’in 1966’da *Tehzibu’l-ahlâk*’ın kritikli neşrini yayımlayıp 1968’de de aynı eseri *The Refinement of Character* adıyla İngilizce’ye tercüme ettiği burada zikredilebilir.

Fârâbî'nin ahlâk felsefesi hakkındaki kaynaklardan bir kısmı, filozofun siyaset görüşüne dair belli bir yaklaşımın etkisinde kalmış eserlerdir. Bu yaklaşım Fârâbî düşüncesini, Leo Strauss tarafından geliştirilip öğrencileri tarafından devam ettirilen bâtinî okuma tarzına göre yorumlamaktadır. Strauss 1952'de yayınladığı *Persecution and the Art of Writing* eserinde, bazı önemli yazarların, hem dönemlerindeki halk veya yönetim merkezli karşıt gücün saldırısından korunmak hem de felsefeyi söz konusu kesimlerin fesadından uzak tutarak elit bir faaliyet olarak muhafaza etmek amacıyla özel bir yazım tarzı benimsediklerini ileri sürer. Bu yazım tarzında ikili bir yöntem benimsenerek hakikat, halka yönelik ve filozoflara yönelik olmak üzere iki biçimde ifade edilir. İlkinde hakikat bâtındadır, tepki çekmemek için genel kabul görebilecek fikirlerle üstü örtülmüştür, bunun altındaki hakikati ancak batınî okuma metodunun farkında olanlar görebilir. Strauss, Fârâbî'nin de Platon gibi böyle bir yazım tarzını benimsediğini ileri sürer. Strauss'un bu yaklaşımını benimsemiş olan öğrencisi Muhsin Mehdi, Fârâbî'ye ait *Kitâbu'l-mille, Felsefetu Aristutalis, Felsefetu Eflatun, Tahsilu's-saade, Kitâbu'l-hurûf* eserlerini neşretmiştir. Mehdi'nin söz konusu neşirlere yazdığı giriş yazıları, bu yaklaşımın izlerinin takip edilebileceği metinler olarak önemlidir. Mutluluk kavramını ele aldığı için bir ahlâk felsefesi incelemesi olarak da değerlendirilebilecek *Politics and Excellence: The Political Philosophy of Alfarabi* eseri²³ de, Muhsin Mehdi'nin öğrencisi Miriam Galston tarafından kaleme alınmış ve meseleler, yine bâtinî okuma perspektifinden ele alınmıştır.

Fârâbî'nin ahlâka dair eserlerini neşredenlerden bir diğeri Richard Walzer'ın, *Medinetü'l-fâzıla* neşrine²⁴ eklediği önsöz ve şerhi de, Fârâbî'nin ahlâk felsefesine dair kaynaklardan biri olarak kabul edilebilir. Fârâbî'nin ahlâka dair diğer bazı eserlerinin nâşirleri olan Fevzi Neccar²⁵ ve Douglas Dunlop'u²⁶ da, neşirlerine yazdıkları mukaddimeler bağlamında zikredebiliriz.

23 Miriam Galston, *Politics and Excellence: The Political Philosophy of Alfarabi* (New Jersey: Princeton University Press, 1990).

24 Richard Walzer (ed.), *Al-Farabi on the Perfect State (Abu Nasr al-Farabi's Mabadi' Ârâu Ehli'l-Medina Al-Fadila) : A Revised Text With Introduction, Translation and Commentary* (Oxford: Clarendon Press, 1985).

25 Fârâbî, *Kitâbu's-Siyaseti'l-medeniyye*, thk. Fevzi Mitri Neccâr (Beyrut: Dâru'l-maşrık, 1993); *Fusûl müntezea*, thk. Fevzi Mitri Neccâr (Beyrut: Dâru'l-maşrık, 1986).

26 Fârâbî, *The Fusul Al-Madani of al-Farabi*, thk. D. M. Dunlop (Cambridge: Cambridge University, 1961).

İslâm ahlâk düşüncesi söz konusu olduğunda öne çıkan düşünürlerden biri olan Gazzâlî hakkında da muhtelif çalışmalar bulunmaktadır. Muhammed Ahmed Şerif'in *Ghazali's Theory of Virtue*²⁷ eseri ilklerden biri olarak önemlidir. Bunun dışında Muhammed Ebu'l-Kasım²⁸ ve M. Umaruddin'in²⁹ İngilizce olarak kaleme alınmış çalışmaları, Gazzâlî'nin ahlâk düşüncesini felsefî düzeyde inceleyen eserler olarak zikredilebilir. M. Emin Abdullah'ın *The Idea of Universality of Ethical Norms in Ghazali&Kant* eseri³⁰ ise Gazzâlî ve Kant'ın ahlâk düşüncelerini beraberce ele alan bir eser olarak dikkat çekicidir.

Fahreddin Râzî'nin ahlâk felsefesini, filozofun kitapları çerçevesinde bölüm bölüm ele alan bir çalışma olan Ayman Shihadeh'in *The Teleological Ethics of Fakhr al-Din al-Razi* eseri de, yakın dönemde yayımlanmış filozof merkezli ahlâk çalışmalarından biri olarak zikredilmelidir.³¹

İslâm ahlâk düşüncesini konu merkezli olarak ele alan çalışmalarından bir kısmı, kelâm ekollerinin, bilhassa Mûtezile'nin ahlâk anlayışını konu edinmişlerdir. Ayn B. Sajoo'nun *Muslim Ethics: Emerging Vistas* adlı eseri³² ile, Sophia Vasalou'nun ödüllü eseri *Moral Agents and Their Deserts: The Character of Mu'tazilite Ethics*³³ böyle çalışmalardandır. Vasalou'nun, zikredilen eserinde Mutezile'nin ahlâk düşüncesini bir ahlâk felsefesi tartışmasından ziyade kelâm tartışması olarak değerlendirdiğini ve çalışmasını bu çerçevede kaleme aldığını söylemekte fayda vardır.

Mûtezilî ahlâk anlayışını konu edinen çalışmalar arasında birçoğunun spesifik olarak Kadı Abdülcebbar üzerinde yoğunlaştığını görmekteyiz. George F. Hourani³⁴ ve Margaretha T. Heemskerk'in³⁵ çalışmaları bunun

27 Muhammed Şerif, *Ghazali's Theory of Virtue* (Albany, Sunny Press, 1975).

28 Muhammad Ebu'l-Kasım, *The Ethics of Al-Ghazali* (Malaysia, 1975).

29 M. Umaruddin, *The Ethical Philosophy of al-Ghazzali*, Sh. Muhammad Ashraf (Lahore, 1982).

30 M. Amin Abdullah, *The Idea of Universality of Ethical Norms in Ghazali&Kant* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992).

31 Ayman Shihadeh, *The Teleological Ethics of Fakhr al-Din al-Razi* (Leiden: Brill, 2006).

32 (I. B. Tauris, 2004).

33 (UK: Princeton University Press, 2008).

34 George F. Hourani, *Islamic Rationalism: The Ethics of Abd al-Jabbar* (Oxford: Clarendon Press, 1971).

35 Margaretha T. Heemskerk, *Suffering in the Mu'tazilite Theology, Abdu'l-Jabbar's Teaching on Pain and Divine Justice* (Leiden: Brill, 2000).

örnekleri olarak gösterilebilir. Hourani ayrıca, Mûtezili ahlâk anlayışına dair makale hacminde muhtelif çalışmalar da³⁶ kaleme almıştır.

Konu merkezli çalışmalardan biri olarak Miriam al-Attar'ın *Islamic Ethics: Divine Command Theory in Arabo-Islamic Thought*³⁷ kitabı, ilahî buyruk ahlâkı (*divine command ethics*) teorisi bağlamında Mutezile'nin ahlâk görüşünü tartışmaktadır. al-Attar'ın, Kadı Abdulcabbar'ın ahlâk anlayışına dair hazırladığı doktora tezi olan bu kitabın başlarında, İslâm ahlâk düşüncesine dair kelâm ve felsefeyi içeren bir ahlâk tarihi verilmiş olması da ayrıca önemi haizdir.

İslâm ahlâk düşüncesi çerçevesinde uygulamalı ahlâk alanına dair yazılmış oryantalist eserler de bulunmaktadır. Bunlardan bazıları, edebî't-ta-bîb tarzı eserlere yazılmış Martin Levey'in *Medical Ethics of Medieval Islam with Special Reference to Al-Ruhawi's Practical Ethics of the Physician*³⁸ gibi incelemeler olmakla birlikte bazıları da doğrudan konunun araştırılmasına yöneliktir. Abdulaziz Sachedina'nın, *Islamic Biomedical Ethics: Principles and Application*³⁹ isimli eseri buna örnek verilebilir. Virginia Üniversitesi'nde ahlâk profesörü olan yazar bu kitabında doğum, ölüm, organ bağışı gibi konular çerçevesinde İslâmî biyomedikal ahlâkı ele almaktadır. Beyin ölümü, kan ve süt donörlüğü gibi modern konuların da yer alması bakımından bu çalışma dikkate değerdir. Benzer bir eser, Vardit Rispler-Chaim'in *Islamic Medical Ethics in the Twentieth Century* kitabıdır.⁴⁰ Bu eserde de organ nakli, kozmetik ameliyatlar, doktor-hasta ilişkileri, AIDS, ötenazi gibi konular işlenmektedir.

Fıkıh araştırmaları bağlamında İslâm ahlâkını ele alan kitaplar da mevcuttur. Baber Johansen'in *Contingency in a Sacred Law: Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh* kitabı bunun bir örneği olarak verilebilir.⁴¹ Bu kitap, hukukî düzenlemelerde gözetilen ahlâk-hukuk ilişkisini incelemektedir.

36 Bu makalelerden bazılarının Türkçe çevirileri şöyledir: George F. Hourani, "Cüveynî'nin Mûtezili Ahlâkı Eleştirisi", çev. Burhaneddin Tatar, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1991): s. 213-225; George F. Hourani, "Mutezili Ahlâk Kelâmında İlâhî Adâlet ve Beşerî Akıl", çev. Fethi Kerim Kazanç, *Tabula Rasa*, 5 (2002): s. 207-220.

37 Miriam al-Attar, *Islamic Ethics: Divine Command Theory in Arabo-Islamic Thought* (New York: Routledge, 2010).

38 (Philadelphia: The American Philosophical Society Independence Square, 1967).

39 (Oxford: Oxford University Press, 2009).

40 (Leiden: Brill, 1993).

41 Baber Johansen, *Contingency in a Sacred Law: Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh* (Leiden: Brill, 1999).